

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ժ. ՅԱՐԻ 1896

Տարւիկան 10 ֆր. ամիկ — 4 յրդ.:
Վերջախնայ՝ 6 ֆր. ամիկ — 2 յրդ. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կուպ:

ԹԻՒ 9, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՌԻՂԵԳՐԱԿԱՆ

ՊՐ. ԵՂ. ՆՈՒԳԵՆ ՌՈՂԵԳՐԱԿԱՆ Ի ՀԱՅՍ

նորոն երկար պատրաստութիւն տեսնելն ետքը՝ երբ 1892 Նոյ. 25ին Նոյն քաղաքէն ծամւայ կ'ելէր Երասխէ Նոյն Ներքին Արարիա, Բիւրգիստան եւ է

Հայ՝ Ուղեւորութիւն մ'ընելու, առաջին անգամ էր որ յառաջակողման եւ միջին Ասիա, ինչպէս նաեւ Ասորիք եւ Պաղեստին ոտք պիտի կոխէր, ինչու որ այս ճամբորդութենէ յառաջ՝ շատ անգամ արդէն այցելած էր Բիւրգիստան, Միջագետք, Ասորիք եւն. եւ իրեն լաւ ծանօթ

Baron Eduard Nolde, Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Arm. Braunschweig, S. Friedrich Vieweg, 1895. 8° pp. XV+272. — Գործնայ իջումն է 1902 ամառի մեծութեամբ քաղաք մը, որ առանց բաղձացեալ մանրամասնութեան յենդհանուր չէ ցուցնէ Պր. Նոյնի կատարած ջրնայը:

էին Նոյն իսկ կաւկաս եւ Հիմալայան լեռանց ջրակայքը:

Որչափ ալ Պր. Նոյնի Ուղեւորութեան սկիզբը 1892 տարւոյն վերջը կ'իյնայ, սակայն չուն յաջորդ տարւոյն առաջին օրը հազիւ կրցած է ծամւայ ելլել Գամասիսէ, ուր Նոյնի 15 օրւան մէջ իւր վերջին պատրաստութիւններն ի գլուխ հանած է՝ իբր 60 հոգիէ բաղկացեալ խումբ մը, եւ ասոնց պիտոյն փոխադրելու համար ահագին կարուան մը կազմելով: Ուղեկցայ այս պատկառելի թիւն եւ կարեւորներով լաւ հագացուած կարուանի մը պէտքը ընական է, եթէ մտածենք, որ Նոյնի միտքը գրած էր 3000 քիլոմետրէ ունելի ծամւայ մը՝ նեկ աւազուտ անապատներու մէջէն՝ ուր հարկ էր ամէն պատահականութեանց առջեւ պատրաստ գտնուիլ:

Ահա այս Ուղեւորութիւնն է, զոր առջեւ նիս ունինք: Հեղինակին եղբրական մահուանն ետքը՝ գրքի ամբողջութեամբ ու հրատարակութեամբ: Ուղեգրութեան մեծագոյն մասը լոյս տեսած է Globus (Հատոր 67) թերթին մէջ: Իսկ վերջին մասը՝ հեղինակին իւր կամաւոր մահուան նախընթաց օրը խաւրած է Նոյն թերթին հրատարակչին, ինչորեքով որ հոգ տանի հրատարակութեան:

Ուղեգրութեան յառաջանքին մէջ հեղինակին մեծ արտած անդիմութիւններն էլ բացուին: Երբ Նոյնի մահն է 1893 Ապրիլ 16ին Բուրսայի: Նախնական կրթութիւնը սուրբ աստիճան ետքը՝ 16 տարեկան իրիկ անցաւ՝ գիշնագին երթալու: Երեք տարեկն

բնակչաց ու այն կողմերը տիրող գրութեան վրայ գաղափար տալու համար՝ Բորչեբու միայն մեկ գեղին՝ Հէմալէնդներուն վրայ մանրամասն կը խօսի։ Այս ցեղին՝ 75—80 տարի յառաջ Պարսկաստանէ գաղթելն ու Սուլթանիէի, Բաղդադի ու Չէմէմալէի կողմերը հաստատուիլը յիշելէն ետքը՝ կ'անցնի այս նորաբաղթ ցեղին գործածներն ընթերցողաց առջեւը՝ դարձելու։ Գործեր որոնց պատճառաւ օսմ. պետութիւնն երկու անգամ լինու ջորութեամբ (1886ին ու 1890ին) դատոնք զսպելու ստիպուեցաւ։ Այս երկու արշաւանքներն ու ասոնց ելքը այս բաժնին մեկ մեծ մասը կը բռնեն։ — Այս կողմերու թափառական միւս ցեղերուն իրարու հետ ունեցած լինանական յարաբերութիւններն ալ են խորճործութեան առատնիւթ մատակարարած հեղինակին։

Ըսուածներէն դիւրին է հետեւցնել թէ տեղագրական մասին մեծ տեղ տրուած չէ։ Հազեւ հոս ու հոն առիթ կ'ունենայ Պր. Նոլդէ Կիպերտի աշխարհացոյց տախտակներուն սխալներուն մտադիր ընելու, պէսպէս ճամբաներու մէջէն լաւագոյնները նշանակելու եւն։ Միայն Մուսուլ — ուր իւր այս երկրորդ ուղեւորութեան ժամանակ երբ շարժւի կեցած է — ու շրջակայքը, եւ ի մասնաւորի Կիւնիէի գիւղն ու աւերակները գոհացուցիչ կերպով մեր առջեւը կը դրուին։

Արաբական եւ քրդական մասերուն կը յարդրէ հայկականը, որ ուղեգրութեանս երրորդ է եւ ամէնէն կարճ մասը կրնայ համարուիլ՝ դրբին վերջին 50 (221—272) էջերը գրուելով։ Նոլդէ 20—25 օրւան մէջ՝ Բաղդադ, Կարսը եւ Բաբելոնի վրայէն՝ Միլեթէն Տրապիզոն կը հասնի մեծ փութկոտութեամբ ածապարելով եւ կարծես զիտմամբ սովորական ճամբաները թողնով եւ բարձրաբերձ լեռներու վրայէն տանող դժուարին ու անսովոր արահետներն ընտրելով։

Միլեթի վրայ արուած տեղեկութիւնք գոհացուցիչ ըլլալէ շատ հեռու են, միայն բնակչաց թիւը (15,000) կը նշանակուի, եւ մէկ խօսքով կ'ըսուի թէ լաւ շինած քաղաք է. անշուշտ այնչափ լաւ՝ որչափ լաւ որ կրնայ ըլլալ Կապիսի տեղ մ'իկնած ասիական քաղաք մը։ Բաբելոնիստաբար Մոդակէ՝ մարաջխտէն սկսեալ՝ մինչեւ Պրոմփ. Պիւնշ՝ ամէն այս կողմերը հան-

դիպող եւրոպացի ուղեւորք մանրամասն տեղեկութիւն տուած են քաղաքիս վրայ, եւ Նոլդէ անոնց ըսածներուն վրայ բան մ'աւելցնել կրցած չէ։ Միլեթը Մշջ հետ կապող ճամբուն արեւմտեան կողմը գտնուող 250—300 քրդաբնակ եւ հայաբնակ գիւղերուն, ինչպէս նաեւ Սանայ վրայ՝ համառօտ տեղեկութիւն մը կու տայ, այն ալ Միլեթը բնակող Պոմիլիկեան կրօնաւորի մը պատմածներէն աւելով։ Ասկէ ետքը կ'անցնի Համիդիէ անուանեալ հեծելազորերուն՝ Ռուսաց կողակներուն նմանութեամբ կազմուելուն ընդարձակ պատմութեանը եւ այս գնդերուն ստուարութեան եւ իրական նշանակութեան։

Նոլդէ ճամբան շարունակելով կը հասնի Բաղդէ, եւ քանի մը օրոյն մը կ'ամփոփէ այս քաղաքին վրայ ըսելիքը՝ շատ մեծ տեղ տալով անհատական ընդունելութեանց եւ այս առիթիւ տրուած սեղաններու, որ որչափ ալ փառաւոր եղած ըլլան, ընթերցողին համար զուրկ են նշանակուիլէն։ — Բաղդէն ետքը՝ լեռներու վրայէն յառաջացած ժամանակ՝ գիւղերու մէջ այնպիսի շէնքերու ալ կը հանդիպի, որոնք իրենց նախնական ու յատուկ կազմութեամբն Բաբելոնի ժամանակն սկսեալ միշտ մտադրութիւն գրաւած են։ Շէնքերու նման յիշատակ դպարու՝ շատ տեղ անփոփոխ մնացած է բնակչաց զբաղումն ալ՝ երկրագործութիւնն ու անասնաբուծութիւնը։

Ուղեգիրը Կարսց աւ շրջակայից գրից, կարեւորութեան եւ պատեհաբանական տեսակէտով ունեցած նշանակութեան եւ նորագոյն ժամանակներ այս կողմին ամրացնելու տարուած հոգն ու խնամքին վրայ շատ երկայն կը խօսի, իսկ քաղաքին վրայ՝ գրեթէ ամէն Conversations-Lexikonներու մէջ գտնուածէն աւելի զրոցելիք չունենալով՝ ընթերցողն անոնց կը խաւրէ, եւ ինքը չորեքօրեայ դադարէ ետքը՝ Տրապիզոնի ճամբան կը բռնէ, այս գիծն, բայց ի մասնաւոր վերջին օրւան ճամբան՝ այս զբոսաշրջին ու թմամանայ ուղեւորութեան ամէնէն անտառային ու դժուարինը կ'ըլլայ։ — Տրապիզոնի շրջակայքն, արտածութիւնն ու ներածութիւնը մասնաւոր ու շահութեան առարկայ բնիկն ետքը՝ հեղինակը կը մտնէ նաւ։ Գլոխն երթմալու, որով եւ կը փակուի ուղեւորութիւնը։

Թէեւ գիրքն ընթերցողին վրայ հաճոյական տպաւորութիւն մը յառաջ կը բերէ, բայց այս տպաւորութիւնը Նոլդէի ունեց գեղեցկութեան եւ կենդանութեան արդիւնքն է. ըստ որում՝ հեղինակը ամէնէն շնչին բանն ալ այնպէս

1 Briefe über die Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835—1839 von Helmut v. Moltke, Hauptmann im Generalstabe. 3. Aufl. Berlin 1877.
2 Հանդէս Ամս. Գ. տարի, 1890, էջ 204.

ստորագրել գիտե, որ իւր գրաւէ՛ որչափ ալ ըն-
թեցողը գիտնայ թէ իմանալիքն սովորական
երեւոյթէ եւ ծանօթ իրողութենէ մ'աւելի չէ:
— Գարով ի մանաւորի Գ. մասին բովանդա-
կութեան՝ կը տեսնենք որ Նոյրէ՛ ոչ չայոց հին
կամ նոր տեղագրութիւնն ուղած է ռաւանա-
սիրել, եւ ոչ տնտեսական եւն գրութիւնը պար-
զել, այլ իբրեւ պարզ զգաստչոյթի՝ ինչ որ իւր
գծին վրայ տեսած է, զայն թեթեւ եւ վերի-
վերջ կերպով աւանդած է: Պէտք ենք ըսել
թէ իւր տեսածներն ու նշանակածները՝ փոքր
փոփոխութեամբ՝ երկրին ամէն կողմերուն ոչ այն-
չափ աղօտ պատկերը կ'ընծայեն, եւ ըստ հե-
տեւորի ուղիղ եւ իւր տեսութիւններն ու
խորհրդածութիւնները՝ Որչափ ալ չայոցս հա-
մար նշանակութիւն չունեցող աշխատասիրութիւն
մըն է իւր բովանդակութեան շատոնց ծանօթ
ըլլալուն պատճառաւ, սակայն Եւրոպացոց լաւ
ծառայութիւն մատուցած է Պր. Նոյրէ՛ իւր եր-
կովն՝ անոնց առջեւ կարեւոր երկրի մը ներկային
պատկերը պարզելով:

Հ. Ա. Պ.

ԱՅՆԱՐԱՅՈՒԹՅԱՆ

Ե.

ՊԵՏԱԿԱՆ ՅԵՂԵՎՈՒԹՅՈՒՆԻ Զ ՍՈՒՆՈՍ ՎՐԵՑ

(Հրահանգ-իւր)

Գ.

Ս. Խաիւ Բ. բուլղարակոտոր կայսեր մահու-
նէն քիչ մ'ետքը՝ արեւելք նոր ժողովուրդ մը՝
Սելուկեան Տաճիկներու բազմաթիւուն խմբերը՝
յերեւան ելան: Քառիք որ այս խմբերուն առաջ-
նորդներն ի խուարեմը՝ եւ ի խորատուն զբաղած
էին՝ շատ վախճալու բան չունէին չայոց սահմա-
նակից երկիրները՝ շնորհիւ. յաւանական պահակազ-
օրաց պաշտպանութեան, որ Ղողբու յարձակում
ները մեծ յաջողութեամբ ետ կը մղէին. — 1052ին
էր որ Միքայել Վասատուհմ մինչեւ Գանձակ-
Հաստառն յաղթական յաւաքեցաւ: Քիչ ժա-
մանակէն ուրիշ կերպորանք առաւ իւր. երբեմն
եբեմն հոս ու հոն ի զործ գրուած յարձականց
յարդրեցին ծրագրի մը համաձայն պատրաս-
տուած մեծամեծ արշաւանքներ: Այս արշաւանց
միջոցին Սելուկեանց բանակին՝ իւր վաղեմ սովո-
րութեան համեմատ՝ երեք մասի կը բաժնուէր.
ամենէն զօրաւոր բաժինը կենդանի կը կազմէր եւ
սովորաբար Վաստրախկանի վայելչ գէղի ի յալով
ու Մանաղկերտ կը յառաջանար, իսկ երկու թեւե-
րէն մին՝ Երասխայ մարերէն միոյն մէջէն Անայ վրայ
կը քաշէր, եւ երկրորդը՝ երկու Զարբու երկույ-

նութեամբ՝ գէղի ի Երակ ու Տէլիբէ, եւ վերջապէս
այս խմբերը միաստով՝ Հոռանց ընշաւէտ երկրին
վրայ կը յարձակէին: Եփրատայ կողմըր անհնա-
ցաւ այն ճիւղաւթիւնն ու ազգացութիւնը, զոր Վա-
սիլ միւսանգըմ հաստատած էր: Տիգրանակերտի
Մուսանանգըմը ստիպուած էին այսու հետեւ
իրենց զինքը Տուրքիի տուած հրահանգներուն
պատշաճեցնել, մինչեւ որ ասոնք ալ Բուխարէն-
ներուն տեղի տուին: Մերձակայ երկիրներու տե-
րերուն գլուխ ալ եկաւ միեւնոյն բանը: Մեծ
գեղաւորութեամբ կրցան իրենց զինքը ան-
կախ բռնել՝ լեռներու վրայ եւ մարբու մէջ հոս
ու հոն ծածկուած ամրոցներու ժառանգական պե-
տերը, այսպէս ի մասնաւորի ի Պոստուս եւ ի Կաւ-
կաս եւ՝ զարմանալի կերպով մը նսեւ: Տիգրիսի
աղբերականց սահմաններն, եւ նոյն իսկ ի Տարսն,
ուր Սասունցոց օգնութեամբը գեմ գնելու կա-
րող ըլլալը ցուցուց Մամիկոնեանց ասուն, որ Յու-
նաց ձեռնառութեամբը դարձեալ բարձրացած էր:

Արեւմտեւ լաւաքիւրացի (Ղ. Ժ. Ժ. Եւն.)
հետեւեալ համառու ու ամբիկ տեղեկութիւնը
կու տայ ամենէն նշանաւոր արշաւանքներէն միոյն
վրայ, որ 1054ին սկսաւ եւ Տուրքիի զօրաց Սա-
սունցիներէն շարաւոր յաղթանակով՝ 1058ին
լնացաւ: «Սուլթանը անհամար բազմութեամբ՝
զանց արարեալ զՍեփրուս եւ զԵրեւան, Ապա-
հուհիք ու Հարթ գաւառները մտնելով՝ Մանաղ-
կերտ ամուր քաղաքին վրայ քալեց ու գաղտնի
բովանդակ ընդարձակ տեղերը նուաճեց», եւ ինչ-
պէս ուրիշ տեղեկութիւն մը կ'աւելորեն: Քառա-
գլուխ (λιδοκεφαλός) անտանուած բլրոյն վրայ
բանակեցաւ, եւ սակայն չկրցաւ քաղաքն առնել,
զոր Վասիլ յաւաքին կը պաշտպանէր: Ասոր վրայ
սաստիկ կատարած՝ «Արեւիկաց ասպատակ յերե-
սին կողման աշխարհին, ի հնարմը մինչեւ յամեն
Ափիսաղած եւ մինչեւ ի լեռան որ կալէ Պարսիս եւ
մինչեւ ցաւորաւն կովկասու, եւ յարեւմտս՝ մին-
չեւ յանտան շանեթոյ, իսկ ի հարաւ՝ մինչեւ
Սիմն կոչեցնելու լեռան, եւ բովանդակ կայեղ
քաղաքս իբրեւ հնազոք ոնց պարարի», Հաշ-
տեմից ու Վրչարունեաց մէջ կ'իջեւր այն ասեռն
խաշակի Կոմմենորի զբաժնածը՝ իւանէ Վրացին,
որ 1048ին Բասենայ դաշտը կապառառու ամրոցին
քով Սելուկեաններէ գերեւալ Լիպարիտ իկու-
պաղատին որդիք էր. իւանէ վասաշէի անձ չըլլա-
լով՝ քիչ ժամանակ յառաջ թօթակած էր իւր
վրայէն հպատակութեան (Vasall) լուծը եւ միա-
բանած էր հինյոց Տաճկաց հետ, որոնց աւարառու
խմբերուն գլուխն անցած՝ Օխիթի ու շանեթ շա-
աղխորդէր: Իւանի որդիներէն մին Արու. Դիմորի
զօրաց առաջնորդն ըլլալով՝ Մելիտիայ վրայ քա-
լեց, Ցեաններ թէ ասոնց գլուխն ինչ եկաւ:

Ասոնց վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը
հաղորդէ Մատթէոս Ուսհայեցի. «Տաճիկներն
Արու. Դիմորի առաջնորդութեամբ Մելիտիան
ճամպոյ ելելով եւ Եփրատն անցնելով Հանձիթ
եւ Տարսն յարձակեցան. այն ասեռն Տարսնոյ տեղն
էր Թոռնիկ յամիկոնեան՝ Մուշեղի Բագրի թոռնիկ
Սասնոյ լեռնագաւառէն զօր ժողովելով՝ Տաճկաց
վրայ յարձակեցաւ. Գլակայ վանքին (առ Սուրբ